

FANATIZMUS (*pszidhoanalitikus megközelítés*)*

Haynal André

Albert Einstein Sigmund Freuddal folytatott, a Népszövetség által 1933-ban három nyelven közreadott levelezésének egy helyén Einstein a következő kérdéssel fordul a pszichoanalízis atyjához: „Van-e mód az emberiség megszabadítására a háború fenyegetésétől? [...] „Hogyan lehetséges, hogy ezek a mesterkedések [vagyis az a tény, hogy az iskolák, a sajtó és általában az egyház is egy szűk kisebbség, az uralkodó osztály befolyása alatt állnak] az embereket olyan vad, fékevesztett lelkesedésre tudják hangolni, hogy akár életük feláldozására is hajlandókká válnak.” (Einstein 1932, 199. és 201. old.).

Freud Einsteinnek írott válaszában és más, az 1920-as években közzétett nagy művekben behatóan foglalkozik a civilizáció és a civilizációval kapcsolatos illúzió kérdéseivel. Az ő nyomdokain haladva, a következőkben megkísérlem megvizsgálni kortárs civilizációnk eme súlyos problémáját.

A fanatizmus jelensége mélyrehatóan és alapvetően meghatározta a 20. század történelmét. Az élet sok aspektusát áthatotta, egészen a legtriviálisabb, leghétköznapiabb mozzanatokig, ahogyan tanulmányomban igyekszem ezt részletesen bemutatni.

A fanatizmus ma is él, és a legkülönbélebb formákban – többek között vallásos fundamentalizmusként, nacionalizmusként, sovinizmusként vagy utópista, szektáriánus pszeudo-vallás formáját öltve – időnként fel-fellángol a közéletben. Ha Freud és a pszichoanalízis más úttörői a viktoriánus kor válságát igyekeztek megérteni, a mi nemzedékünkre az a feladat hárul,

* A budapesti Osztrák Kulturális Fórum „Felrázni álmából a világot” címmel, Freud születésének 100. évfordulója alkalmából, a Magyar Tudományos Akadémián 2006. június 23-án tartott előadás szerkesztett változata.

hogy a saját korunk civilizációjának problémáival és meghasonlottságával nézzünk szembe.

Szomorú, de vitathatatlan tény, hogy a 20. század egészét végigkísérték a fanatikus megnyilvánulások. Arthur Koestler (1978) találó megfigyelése, hogy „míg a mi századunk a hitlerizmus, a sztálinizmus és a maoizmus százada volt, addig az időszámításunk előtti hatodik század a taoizmust, a konfucianizmust és a buddhizmust adta az emberiségnek”. Haldane (1932) szerint a fanatizmus a mi kultúránkban először valamikor az i.e. 3000 és 1400 között jelent meg. Az ún. profetikusság vallások (a zsidóság, a kereszténység és az iszlám) az egyetlen és kizárólagos igazság letéteményeseiként léptek fel, és vélhetően ez volt az a körülmény, amely a fanatizmus megjelenését elősegítette. Ezzel szemben a hinduizmus és a buddhizmus az emberi létezés alapvető kérdéseivel kapcsolatban sokkal kevésbé dogmatikus, és jóval több teret ad az eldönthetlenségeknek.

Először is, meg vagyok győződve róla, hogy a fanatizmus jelenségének pszichológiai magyarázata csak akkor lehet kielégítő, ha sikerül a jelenséget több tényező kölcsönhatásaként, több körülmény összjátékaként értelmezni. Továbbá, úgy gondolom, hogy Freudnak és a pszichoanalízisnek lényeges mondanivalója van a fanatizmus problémájával kapcsolatban.

A fanatizmus fogalmát nem lehet meghatározni a felvilágosodás fogalmának tisztázása nélkül. Kant híres meghatározása szerint:

„A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele.” (Kant 1974, 80. old.).

A felvilágosodás eszméje azt írja tehát elő számunkra, hogy cselekedeteinket kizárólag ésszerű megfontolásokra, a reflexió és a racionális gondolkodás semmiféle külső tekintélyt figyelembe nem vevő, világi szempontjaira alapozzuk; magatartásunkat a tényeknek és az objektív helyzet elemzésének kell motiválnia, a kölcsönös tisztelet és tolerancia elvének jegyében. Igyekeznünk kell megegyezni egymással azokat a szabályokat illetően, amelyeket a nézetkülönbségek tisztázására szolgáló viták során mindenki érvényesnek fogad el. Végül a racionalitás egyetemességének nevében a kompromisszum, a mindenki számára kívánatos megoldás lehetőségét kell keresnünk.

Ne feledjük, hogy a „fanatizmus” kifejezés a latin *fanum*, azaz „tempom”, „szentély” jelentésű szóból származik. Története során a szó pejo-

ratív értelmet kapott: torzulásra, nem kívánatos deformációra utal – és a tolerancia ellentétéként szokás meghatározni. A keresztény-humanista hagyományon belül is ezt a negatív – a toleranciával szembeállított – konnotációt vette fel a kifejezés (lásd: Erasmus vagy XXIII. János pápa munkásságát).

Sokszor felmerült a fanatizmus pszichológiai elméleteivel szemben az az ellenvetés, hogy a fanatizmus fogalma mindig csak egy meghatározott kulturális összefüggésrendszeren belül értelmezhető. Erre az ellenvetésre azt kell válaszolnunk, hogy noha a „Ne  lj!” bibliai parancsa is egy meghatározott kultúrában, egy meghatározott kor társadalmában fogalmazódott meg, de ettől még nem tekinthető jogosulatlan vállalkozásnak egy gyilkos személyiségstruktúráját pszichológiai szempontból, azaz a mai tudomány álláspontjáról vizsgálni. Természetes, hogy a fanatizmus is mindig meghatározott kulturális környezetben jelenik meg. De ugyanúgy találkozhatunk a jelenséggel a klinikai gyakorlatban, ahogy nekem is volt alkalmam klinikai munkám során fanatikusokkal, szekta-tagokkal dolgozni. Vagyis, az általános, emberi dimenzió túl, a fanatizmusnak igen is van egy empirikusan vizsgálható, pszichológiai-pszichoanalitikus aspektusa is.

Az alapvető kérdés, amelyet tisztázni szeretnék a következı lenne: Mennyiben járulhat hozzá a freudi pszichoanalízis a kultúránkat és civilizációnkat időtlen idők óta megmérgezı fanatikus tendenciák megértéséhez? Fényt deríthet-e a pszichoanalitikus elmélet azokra a lelki erőkre és mozgatórugókra, amelyek egy embert – bármelyikünket – a fanatizmus karjaiba taszítanak? Miért olyan vonzó a fanatizmus? Hogyan képes olykor ellenállhatatlan vonzerővel hatni ránk?

Mi adja a fanatizmus vonzerejét?

A fanatizmus mindig egy olyan gondolatrendszeren alapul, amelyik egy istenség, egy nemzet vagy bármilyen más megkérdőjelezhetetlen autoritást képviselő instancia nevében – így akár a modern tudomány nevében is – azt hirdeti magáról, hogy az egyetlen és kizárólagos igazság letéteményese: „A dolgok így és így vannak, és ezt nem lehet kétségbe vonni, hiszen a tudomány bebizonyította!”, vagy: „A dolgok így és így vannak és ezt nem lehet kétségbe vonni, mert isteni kinyilatkoztatás!” Az ilyen és ehhez hasonló dogmatizmus óhatatlanul *narcisztikus felfuvalkodottsághoz* és látszólag megingathatatlan magabiztossághoz vezet: „Mi